

Проблема авторства «Повести о взятии Царьграда турками в 1453 году»

Удалов Дмитро Ігорович

Студент IV курсу Львівського національного університету імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000
e-mail: udalowu27@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9810-9033

У статті розглянуто питання авторства північноруської «Повести о взятии Царьграда...». Висвітлені суперечливі аспекти можливої особи автора під іменем Нестора Іскандера і щодо обставин появи твору. Проаналізовано деталі повісті і співвіднесено їх з рештою джерел, щоб визначити історичність особи автора твору й ступінь достовірності даних.

Ключові слова: Нестор Іскандер, Константинополь, Московське князівство.

Проблема авторства «Повести о взятии Царьграда турками в 1453 году»

Удалов Дмитрий Игоревич

Студент IV курса Львовского национального университета имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, Львов, 79000
e-mail: udalowu27@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9810-9033

Статья рассматривает вопрос авторства северорусской «Повести о взятии Царьграда...» Указаны проблемные аспекты возможного автора под именем Нестора Искандера и процесса появления сочинения. Отдельные детали проанализированы и сопоставлены с другими источниками, чтобы определить историчность лица автора сочинения и достоверность его данных.

Ключевые слова: Нестор Искандер, Константинополь, Московское княжество.

The authorship problem of the “Tale on Taking of Tsarigrad by the turks in 1453”

Udalow Dmytro

*4-year student at the Ivan Franko National University of Lviv
1, Universytetska St., Lviv, 79000
e-mail: udalowu27@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9810-9033*

The article raises the topic of north-rus “Tale on Taking Tsarigrad...” and its authorship. It assembles the controversial aspects of the presumed author known as Nestor Iskander. It does the same about the circumstances the tale was created in. It analyses the tale’s details and relates it to the other sources to determine historicity of the person and their data.

Keywords: *Nestor Iskander, Constantinople, Duchy of Moscow.*

Штурм та захоплення Константинополя турками-османами, яке поклато остаточно край існуванню залишків Візантійської імперії, знайшло неабиякий відгомін у текстах, оскільки європейські політичні та культурні еліти відчули резонанс події. Падіння столиці ромеїв спонукало сучасників взятися за перо та описати подробиці епохальних днів. Ключовими джерелами вважаються, по-перше, письмові грецькі свідчення, зібрані очевидцями по гарячих слідах, по-друге, твори італійського походження, що також черпають дані від прямих очевидців. Відгомін захоплення османами Царгорода позначився й в країнах, віддаленіших від епіцентру подій, зокрема, знайшовши втілення у джерельних свідченнях Великого князівства Московського.

З-поміж них особливу увагу привертає північноруський твір «Повесть о взятии Царьграда турками в 1453 году» ймовірного авторства так званого Нестора Іскандера. Дослідження цього твору як історичного джерела до подій падіння Константинополя пов’язане з такими проблемами: існує необхідність з’ясувати походження і ступінь достовірності джерела, що безпосередньо пов’язане з можливою особою автора. Окремі дослідники, серед них Роджер Кроулі, називали інформацію «Повісті» такою, що походить «з перших рук» [5, с. 343]. Однак у працях з історії пізньої Візантії наведені в ній свідчення щодо падіння Константинополя 1453 р. використовуються істотно менше, ніж джерельні дані відоміших свідків подій, чий стосунок до них, на відміну від згаданого твору, сумніву не підлягає. Відповідно, нагальною видається потреба здійснити глибше дослідження наративу з Московського князівства, який займає провідне місце серед усіх інших джерел цієї держави про захоплення Константинополя турками, щоб схарактеризувати ймовірну особу автора чи авторів, які доклалися до його утворення. В історіографії зазначеної теми торкалися такі російські дослідники середньовічної літератури Північної Русі, як Михайл Сперанський

[11, с. 136–165; 13, с. 188–225], Павло Погодін [7, с. 205–258] і Михайл Скрипіль [9, с. 166–184], а також російські візантиністи Зинаїда Удальцова [15, с. 19–29] і Миколай Смірнов [10, с. 50–71]. Вони плідно займалися проблематикою «Повісті» та її варіантів або ж аналогів. Що стосується джерельної бази, вона складається з власне «Повести о взяттии Царьграда...» [6, с. 216–267] разом із північноруськими літописами [8, с. 81–275; 14, с. 1–224] та загальновідомими творами про падіння Константинополя авторів Георгія Сфрандзі [13, с. 128–156], Михайла Дуки [3, с. 78–109], Михайла Кротовула [4, с. 22–75], Лаоніка Халкоконділа [16, с. 113–124] і Ніколо Барбаро [17].

Метою цього дослідження є виділення в «Повісті» аргументів щодо історичності автора, згадуваного в тексті твору, а також з'ясування місця твору серед низки джерельних даних про захоплення Константинополя 1453 р. Для цього слід виконати такі завдання: прослідкувати підрунття появи «Повісті», визначити головні версії часу та місця утворення, висвітлити питання автора як можливої історичної особи за допомогою деталей та ідейної складової твору і, врешті-решт, сформуванати уявлення про авторську складову «Повісті».

Якщо говорити про другу половину XV ст., час безпосередньо після подій 1453 р, у Московському князівстві, на відміну від інших європейських країн, не спостерігаємо поширення докладних описів падіння Константинополя. Окремі згадки, які з'являлися в літописній літературі та документах, виглядали вкрай бідними на подробиці. Серед інших можна зазначити відомості в грамоті митрополита Йони Дмитру Греку [2, с. 496], так само, як і короткі твердження Софійського [8, с. 271] та Типографського літописів. Наприклад, останній містить лаконічну згадку, що «того ж [1453] року, цар Турський взяв Царгород і царя вбив, і свою віру Бусурманську встановив у ньому, а святу Софію церкву Божої Мудрості на мечеть перетворив» [14, с. 184]. Але колишні тісні зв'язки Московії з Візантійською імперією з плином часу проявляються яскравіше, серед іншого, у переселенні до північноруських князівств грецьких біженців, а згодом в одруженні князя Івана III (1462–1505) із Софією Палеолог, племінницею останнього візантійського імператора [15, с. 21–22].

Ці фактори опосередковано сприяли продукуванню на початку XVI ст. текстів змістовнішого характеру. Серед них з'являється «Повесть о взяттии Царьграда турками в 1453 году», що впродовж XVI–XVII ст. стає відома в численній кількості варіантів та списків. Відповідно, це дозволяє вважати її найбільш поширеним у Московській державі джерелом про події на Босфорі та найбільш деталізованим за своїм змістом [11, с. 136].

Довгий час між дослідниками точилася дискусія щодо конкретного датування написання твору. Частина науковців, серед них М. Сперанський, визначали цей час першою половиною XVI – саме тоді, коли «Повість» стала набутком широкого загалу [11, с. 143–144]. Інший табір, представником якого є М. Скрипіль, відстоювали версію утворення в XV ст., власне, коли вона могла бути написана по гарячих слідах подій 1453 р. [9, с. 183] Палеографічне дослідження списку «Повісті», знайденого

в Троїце-Сергіївській лаврі, за твердженням Сергія Азбелева, дозволяє впевнено датувати укладання «Повісті» XV-м ст., навіть не обов'язково його останніми роками [1, с. 337]. Незважаючи на це з'ясування, дискусія щодо природи створення – чи був твір умілою компіляцією місцевих авторів чи оригінальним свідченням очевидця – за браком достеменних даних залишається актуальною.

Насамперед, причиною цієї дискусії є віднайдений авторський підпис. Рукопис «Повісті» з Троїце-Сергіївської лаври першим серед усіх інших містить заключний припис, схожий на постскриптим імовірного автора. Той стисло описує себе як «многогрішного і беззаконного» Нестора Іскандера, нібито колишнього полоненого, який брав участь у бойових діях на боці турецького табору, а пізніше описав свої враження та відомості, зібрані в інших свідків [6, с. 267]. Ядром дискусії є питання, чи твір так званого Нестора потрапив у Московське князівство у своєму первинному вигляді, від справжнього очевидця особисто, як він себе і описав, чи його було утворено на місцевому ґрунті освіченою особою/особами, які використовували дані безіменного свідка/свідків та іноземні свідчення. Поглиблює простір для дискусії про компіляцію факт знаходження всередині твору окремої частини, яку називають «Сказанием о построении Царьграда Константином Великим» [12, с. 188, 202]. М. Сперанський та М. Скрипіль так само виступають антиподами щодо цього питання. Перший стверджував про своє «компромісне» рішення віднести авторство «Повісті» до невідомого протографа, чії записи були пізніше перероблені освіченим московським книжником, зокрема, з доданням вищезгаданого «Сказання» [11, с. 148]. Другий своєю чергою відстоював думку про «Повість» як про, насамперед, монолітний твір, особливості якого дозволяють визначити єдину стилістику письма та ідейну спрямованість [9, с. 171].

Попри дискусію обидві позиції надаються до поєднання. На користь істотного внеску автора-очевидця в «Повість» свідчить таке. Незважаючи на яскраво белетризований характер змісту, який виражається в гіперболізації втрат турків, урочистих промовах імператора тощо, у тексті нескладно виділити моменти, які викривають в їхньому авторі прямого учасника подій. Зокрема, помітною є обізнаність автора у військових чинах турецького війська – бейлербейх, санджакбейх та «флабурахах» – окремих згадує поіменно (Амар-бей і Мустафа), так само, як і локальні сутічки з ними під час облоги [6, с. 239]. Не менше значення має збіг відомостей з грецькими джерелами. Зокрема, автор описує епізоди з Божими знаменнями у вигляді хмари та світла над Константинополем [6, с. 225, 241], які збігаються з хроніками Михайла Кривоула («... Місто вкрила густа хмара. . .» [6, с. 57]) і Георгія Сфрандзі («світло, яке спускалося з небес» над містом, що пізніше «розсіялося і зникло», символізуючи його майбутнє падіння [13, с. 130]). Подібно тому, паралельними видаються свідчення про переговори з султаном про мир і його вимогу здати місто [6, с. 225] – вони трапляються у відомостях як Михайла Дуки [3, с. 92], так і Лаоніка Халкоконділа [16, с. 182]. Доволі красномовним виглядає той факт, що «Повість» періодично згадує про те, як «... багато кораблів могло прийти на допомогу місту» [6, с. 255], помітно

перекликаючись із відомостями Сфрандзі про можливе підкріплення, яке він уточнював як венеційський флот [13, с. 141]. Але грецький хроніст чітко стверджує, що новина була тільки оманливими чутками, які поширилися серед турецького війська, у той час як автор «Повісті» сприймає її цілковито серйозно, незважаючи на попередні описи невдалих спроб отримати допомогу для міста [6, с. 229]. Це повністю відповідає баченню свідка подій з боку турецького табору. Аналогічним чином загальна картина облоги, як для свідка, містить майже всі ключові її епізоди, у тому числі із значенням артилерії османів у здобутті Константинополя, роллю кондотьєра Джу-стініані Лонго та його загону для захисників, почесною смертю імператора тощо.

З ішого боку, у «Повісті» виразно помітні численні погрішності, здавалося б, неприпустимі для автора, який заявляє, що «докладно записував день за днем все, що діялося поза містом у турків» [6, с. 267], а також наявні риси, що вказують на яскраво місцевий характер укладення твору. Сто-совно останнього, вищезгадані літературні елементи «Повісті», як зазначав М. Сперанський, є особливостями, властивими для руських військових повістей XV–XVI ст. [11, с. 142, 144] (хай і автор, як виявилось, помилився щодо уточнення століття укладення). Подібним чином, на укладання в регіоні Північної Русі вказує ідейний елемент «Повісті», яка за допомогою сполучення з розповіддю про заснування Константинополя намагається довести «неминучість» падіння. Це падіння, згідно з наведеними містичними пророцтвами, пізніше обернеться відвоюванням «русим родом» [6, с. 265], у чому можна розгледіти паростки майбутньої концепції Москви як правонаступниці Константинополя – «Третього Риму».

Якщо говорити про недоліки тексту, то першим, що впадає в око, є яскрава роль персонажів патріарха та імператриці в подіях, що відбуваються в місті, зокрема, участь патріарха в богослужіннях і нарадах з імператором і постриження імператриці в монахині після захоплення Константинополя [6, с. 233–235, 261]. Проте, згідно з усіма відомими даними, у місті на той момент не було жодного патріарха, а імператор не мав дружини, бо залишився вдівцем [11, с. 162]. Крім того, тривалість самої облоги подана неточно, оскільки, за підрахунками Павла Погодіна та інших учених, триває 68–69 днів, замість терміну у 57–59 днів, встановленому завдяки щоденникам Ніколо Барбаро [7, с. 151–152]. Неточностями так само сповнений сам хід облоги. Зокрема, бойові дії на морі зведені ледь не до одного короткого речення: «Також і з моря наблизилася кораблі і багато катарг, і почали обстрілювати місто звідусіль і зводити мости через рови...» [6, с. 249]. З. Удальцова висловлює думку, що це пов'язане з ключового роллю власне сухопутного війська в успіху облоги і тривіальністю морських операцій; водночас цілковито допустимою є можливість необізнаності Іскандера в морській частині облоги [15, с. 26]. Або ж дав про себе знати той факт, що тогочасна Московська держава не володіла доступом до моря і тому її мешканці мали лише примарне уявлення про морські баталії, що цілковито відповідає тій невеликій згадці у «Повісті». Врешті-решт, картина здобуття міста дзеркально протилежна загальновідомій. Наприклад, у тексті

«Повісті» «народ не здавався туркам, а чинив їм опір», султан був змушений сам увійти у Святу Софію і надати гарантії безпеки духовенству та мирним жителям [6, с. 261–263]. Це різко контрастує з описами Дуки, який змальовує скупчення біженців у храмі та подальше жорстоке захоплення їх у полон турками [3, с. 100].

Отож одночасна присутність доказів на користь першої і другої версії сутності «Повісті» та її авторства скеровує до висновків, що в сукупності не є взаємовиключними. «Повість», вочевидь, складає з себе ядро спогадів справжнього очевидця, який походить з османського війська, хоча на-вряд чи обіймав у ньому високе звання. М. Смірнов спеціально відділяв відомості Іскандера з турецького табору від відомостей грецьких, формуючи щось на кшталт гіпотетичного «військового щоденника» [10, с. 62–66]. Доречним видається використати термін «щоденник», хоч і не обов'язково у відношенні тільки до свідчень із турецького боку. Отже, невідомим чином «щоденник» знайшов свій шлях до Московської держави – мабуть, разом із грецькими біженцями, осередком яких була Троїце-Сергієва лавра. Саме з Лаври походить рукопис із згадкою автора. Уже у Московському князівстві він піддався достатньо вмілій переробці на місцевий манер. Але, найбільш вірогідно, відомості залишилися неповними за своїм змістом чи дійшли в пошкодженому вигляді, втративши частину вагомих даних. Тому редактор або декілька редакторів не були спроможні цілковито заповнити прогалини у викладі фактів, хоча, імовірно, мали можливість користуватися загальновідомими джерелами, щоб частково компенсувати ці недоліки. Водночас вони сформували тло твору, наповненого оригінальним змістом, що дозволило «Повісті» набути вигляду, типового для середовища Московської держави, коли мова йде про стиль написання й ідейну спрямованість.

Оскільки деталі облоги і військових дій «Повісті» вказують на походження від очевидця з турецького війська, першоавтор, якого гіпотетично можна називати ім'ям Нестора Іскандера, справді був історичною особою. Таким чином, підтверджується достовірність біографічних даних у прикінцевому авторському підписі, хоча власне ім'я «Нестор Іскандер» точно верифікувати неможливо. Тому, якщо говорити про авторство «Повісті», яка складає враження компілятивного твору, правильно буде описати «Нестора Іскандера» не стільки як одну окрему особу, але як колективний образ свідка та редакторів, які тою чи тою мірою доклалися до укладання твору.

У вивченні «Повісті» потрібна значна обережність, зважання на регіон її виникнення і особливості останнього, а також зіставлення з первинними джерелами інформації про падіння Константинополя. А втім, бачення в «Повісті» навіть решток записів очевидця робить її дослідження необхідним для складання повноцінної картини загибелі Константинополя 1453 р. та сприйняття події у віддалених теренах. У перспективі, питання авторства надалі залишається відкритим, зокрема, якщо певні новорозшукані дані зможуть пролити більше світла на особу «Нестора Іскандера».

Література

1. *Азбелев, С. К.* Дапировке русской Повести о взятии Царьграда турками / С. Азбелев // Труды отдела древнерусской литературы. – 1961. – Т. 17. – С. 334–337.
2. Акты исторические, собранные и изданные археографическою комиссией [ред. Григорович И.] – Санкт-Петербург, 1841. – Т. 1.
3. *Дука.* История (гл. 35–42) / Дука // Византийские историки о падении Константинополя в 1453 году. [ред. Любарский Я., Соболев Т.] – Санкт-Петербург, 2014. – С. 78–109.
4. *Критовул.* Историческое сочинение (гл. 6–72) / Критовул // Византийские историки о падении Константинополя в 1453 году. [ред. Любарский Я., Соболев Т.] – Санкт-Петербург, 2014. – С. 22–75.
5. *Кроули, Р.* Константинополь. Последняя осада. 1453 / Р. Кроули [пер. с англ. Короленков Л. В., Семенов И. А.] – М., 2008.
6. *Повесть о взятии Царьграда турками в 1453 году* // Памятники литературы древней Руси: вторая половина XV века. [ред. Дмитриев Л., Лихачев Д.] – М., 1982. – С. 216–267.
7. *Погодин, П.* Обзор источников по истории осады и взятия Византии турками в 1453 году / П. Д. Погодин // Журнал министерства народного просвещения. Шестое десятилетие. – 1889. – Часть ССLXIV. – С. 205–258.
8. *Софийская первая летопись* // Полное собрание русских летописей. – Санкт-Петербург, 1851. – Т. 5. – С. 81–275.
9. *Скрипиль, М.* «История» о взятии Царьграда турками Нестора Искандера / М. Скрипиль // ТОДЛ. – 1954. – Т. 10. – С. 166–184.
10. *Смирнов, Н.* Историческое значение русской «Повести Нестора» Искандера о взятии турками Константинополя в 1453 г. / Н. Смирнов // Византийский Временник. – 1953. – Т. 7. – С. 50–71.
11. *Сперанский, М.* Повести и сказания о взятии Царьграда турками (1453) в русской письменности XVI–XVII веков / М. Сперанский // ТОДЛ. – 1954. – Т. 10. – С. 136–165.
12. *Сперанский, М.* Повести и сказания о взятии Царьграда турками (1453) в русской письменности XVI–XVII веков / М. Сперанский // ТОДЛ. – 1956. – Т. 12. – С. 188–225.
13. *Сфрандзи, (псевдо-).* Хроника (гл. 4–11) / Сфрандзи (псевдо-) // Византийские историки о падении Константинополя в 1453 году. [ред. Любарский Я., Соболев Т.] – Санкт-Петербург, 2014. – С. 128–156.
14. Типографская летопись // ПСРЛ. – Петроград, 1921. – Т. 24.
15. *Удальцова, З.* Отклики на завоевание Константинополя турками в русском государстве / З. Удальцова // Византийский Временник. – 1977. – Т. 38. – С. 19–29.
16. *Халкокондил, Л.* Историческое повествование / Л. Халкокондил // Византийские историки о падении Константинополя в 1453 году. [ред. Любарский Я., Соболев Т.] – Санкт-Петербург, 2014. – С. 113–124.
17. *Barbaro, N.* Diary of the Siege of Constantinople 1453 [Электронный ресурс] / N. Barbaro. – New York, 1969. – Режим доступа: <http://deremilitari.org/2016/08/the-siege-of-constantinople-in-1453-according-to-nicolo-barbaro/>. Доступ – 23. 08. 2018.